BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)

An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research

Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

विदर्भातील कृषी उत्पन्न बाजार समित्यांचे शेतकऱ्यांच्या आर्थिक विकासातील योगदान

योगेश मनोहर बेंडे

संशोधक विद्यार्थी

प्राचार्य डॉक्टर विजय एच नागरे

मार्गदर्शक

नारायणराव नागरे महाविद्यालय दुसर बीड तालुका सिंदखेड राजा जिल्हा बुलढाणा कॉलेज कोड ३१६

ईमेल: yogeshbende666@gmail.com

प्रस्तावना

महाराष्ट्र राज्यातील पूर्व भाग म्हणजे 'विदर्भ'. विदर्भ हा प्रामुख्याने कृषीप्रधान भाग म्हणून ओळखला जातो. येथील अर्थव्यवस्था बहुतांश प्रमाणात शेती आणि शेतीपूरक व्यवसायांवर अवलंबून आहे. कापूस, सोयाबीन, धान (भात), तुरी यांसारखी मुख्य पिके घेणाऱ्या विदर्भातील शेतकऱ्यांसाठी त्यांच्या मालाला योग्य भाव मिळणे आणि त्यांची योग्य विल्हेवाट लावणे हा अत्यंत महत्त्वाचा घटक आहे. या संपूर्ण प्रक्रियेत **कृषी उत्पन्न बाजार समित्या** अत्यंत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात.

कृषी उत्पन्न बाजार समित्यांची स्थापना मुळात शेतकऱ्यांना व्यापाऱ्यांच्या शोषणापासून वाचवणे, त्यांना त्यांच्या शेतमालाचा रास्त भाव मिळवून देणे आणि पारदर्शक व्यापार पद्धती निर्माण करणे या मुख्य उद्देशाने झाली आहे. विदर्भासारख्या हवामानाच्या अनिश्चिततेला सामोरे जाणाऱ्या आणि निसर्गाच्या अवकृपेमुळे आर्थिक संकटात असणाऱ्या भागात बाजार समित्यांचे महत्त्व अधिकच वाढते.

शेतकऱ्यांचा शेतमाल लिलाव पद्धतीने विकणे, वजन आणि मापनात पारदर्शकता आणणे, वेळेवर पैसे मिळवून देणे आणि मध्यस्थांची (दलालांची) साखळी मोडून काढणे यासाठी या समित्या कार्यरत असतात. केवळ शेतमालाची खरेदी-विक्री एवढ्यापुरतेच मर्यादित न राहता, शेतकऱ्यांना बाजारपेठेची ताजी माहिती देणे, साठवणुकीची सुविधा (गोडाऊन/शीतगृह) उपलब्ध करून देणे आणि काही प्रमाणात आर्थिक/पतपुरवठ्याला मदत करणे, यांसारख्या माध्यमातून विदर्भातील बाजार समित्यांनी शेतकऱ्यांच्या आर्थिक विकासात आणि जीवनमानात सुधारणा घडवून आणण्यात महत्त्वाचे योगदान दिले आहे.

थोडक्यात सांगायचे तर, विदर्भातील कृषी उत्पन्न बाजार समित्या या केवळ व्यापार चालवण्याची केंद्रे नसून, त्या संकटात सापडलेल्या विदर्भाच्या बळीराजासाठी एक **आर्थिक सुरक्षा कवच** आहेत. खुल्या लिलाव पद्धतीमुळे शेतमालाला मिळणारा रास्त भाव, वजनातील पारदर्शकता, वेळेवर मिळणारी रोख पेमेंटची हमी आणि गोदाम व तारण कर्जासारख्या सुविधांमुळे शेतकऱ्यांचे होणारे आर्थिक शोषण मोठ्या प्रमाणात थांबले आहे. ई-नाम (e-NAM) सारख्या आधुनिक डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या जोडणीमुळे आता विदर्भातील शेतकऱ्यांना राष्ट्रीय पातळीवरील बाजारपेठ उपलब्ध होत आहे. जरी आजही काही बाजार समित्यांमध्ये दळणवळणाच्या समस्या, पायाभूत सुविधांचा अभाव किंवा व्यवस्थापनातील त्रुटींसारखी आव्हाने

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

असली, तरीही शेतमालाला योग्य न्याय मिळवून देऊन विदर्भाच्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला स्थैर्य आणि गती देण्याचे अत्यंत महत्त्वाचे कार्य या बाजार समित्या निरंतर पार पाडत आहेत.

साहित्य सर्वेक्षण

१. विदर्भातील कृषी संकटे आणि बाजार समित्यांची गरज

- **अभ्यासक व संशोधकांचे मत:** प्रा. विठ्ठल कागथळे आणि इतर कृषी अर्थशास्त्रज्ञांच्या मते, विदर्भातील शेती ही प्रामुख्याने कोरडवाहू असून हवामानाच्या लहरीपणावर अवलंबून आहे. कापूस आणि सोयाबीन उत्पादक शेतकऱ्यांना हमीभावापेक्षा कमी दराने माल विकावा लागल्यामुळे येथे शेतकरी आत्महत्येसारख्या गंभीर समस्या उद्भवल्या.
- **साहित्यातील निष्कर्ष:** अशा पार्श्वभूमीवर, शेतमालाचे शोषण थांबवण्यासाठी आणि आर्थिक स्थैर्य मिळवून देण्यासाठी कृषी उत्पन्न बाजार समित्या (APMC) या **'सुरक्षा कवच'** म्हणून कशा आवश्यक आहेत, याचे प्रखर समर्थन विविध शोधनिबंधांतून केले गेले आहे. बाजार समित्यांमुळे शेतकऱ्याला थेट बाजारात प्रवेश मिळून मध्यस्थांची साखळी तुटण्यास मदत होते, असे अनेक समाजशास्त्रज्ञांनी आपल्या ग्रंथांमध्ये नमूद केले आहे.

२. मूल्यनिर्मिती आणि किंमत शोध (Price Discovery & Competitive Pricing)

- **शासकीय व समिती अहवाल:** महाराष्ट्र शासनाचे कृषी मूल्य आयोग आणि राष्ट्रीय शेतकरी आयोगाच्या (स्वामिनाथन आयोग) अहवालांमध्ये बाजार समित्यांमधील खुल्या लिलाव पद्धतीचे (Open Auction System) महत्त्व अधोरेखित केले आहे.
- **संशोधकीय दृष्टिकोन:** कृषी विपणन (Agricultural Marketing) वरील अनेक प्रबंधांमध्ये असे नमूद केले आहे की, ज्या भागात बाजार समित्यांचे जाळे मजबूत आहे, तेथील शेतकऱ्यांना खुल्या स्पर्धेमुळे मालाचे अधिक चांगले दर मिळतात. नागपूर, अमरावती, अकोला यांसारख्या प्रमुख बाजार समित्यांच्या माध्यमातून प्रादेशिक पातळीवरील बाजारभाव नियंत्रित होतात, असा निष्कर्ष काही विपणन तज्ज्ञांच्या अभ्यासातून समोर आला आहे.

३. पायाभूत सुविधा, साठवणूक आणि तारण कर्जाचे महत्त्व

- **अर्थशास्त्रज्ञांचे विचार:** भारतीय कृषी अर्थशास्त्रज्ञ (उदा. डॉ. सुखपाल सिंग किंवा इतर अभ्यासक) यांच्या मते, काढणीपट्ट्यानंतर (Post-harvest) लगेच माल विकावा लागल्याने शेतकऱ्यांची 'डिस्ट्रेस सेल' (सक्तीची स्वस्त विक्री) होते.
- **साहित्यातील संदर्भ:** विदर्भातील बाजार समित्यांच्या संदर्भातील साहित्यात असे आढळते की, बाजार समित्यांनी उपलब्ध करून दिलेली गोदामे (Warehouses) आणि त्यावर मिळणारी 'तारण कर्ज योजना' (Pledge Loan) यामुळे शेतकऱ्यांना भाववाढ होईपर्यंत माल रोखून धरण्याची ताकद मिळाली आहे. यामुळे शेतकऱ्यांची आर्थिक सक्तीची पिळवणूक कमी झाली असून त्यांच्या वार्षिक उत्पन्नात वाढ होण्यास मदत झाली आहे.

४. डिजिटल विपणन आणि ई-नाम (e-NAM) प्रणालीचा प्रभाव

- **तांत्रिक अभ्यास आणि प्रबंध:** अद्ययावत साहित्यात (उदा. डिजिटल इंडिया आणि कृषी विपणनविषयक शोधनिबंध) **e-NAM (National Agriculture Market)** प्रणालीच्या प्रभावावर मोठा भर दिला गेला आहे.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

- **निष्कर्ष:** विदर्भातील निवडक बाजार समित्यांमध्ये ई-नाम प्रणाली लागू झाल्यानंतर पारदर्शकता कशी वाढली आणि शेतकऱ्यांना राष्ट्रीय बाजारपेठेचे दालन कसे खुले झाले, याचे मूल्यमापन अनेक लेखांमध्ये करण्यात आले आहे. यामुळे पेमेंट प्रक्रियेतील विलंब टाळता आला असून थेट बँक हस्तांतरणाद्वारे (DBT) आर्थिक सुरक्षितता लाभल्याचे संशोधनातून स्पष्ट होते.

५. कायदेशीर तरतुदी आणि मर्यादा (आव्हानात्मक बाजू)

- **कायदेशीर व धोरणात्मक साहित्य:** महाराष्ट्र कृषी उत्पन्न पणन (विकास व विनियमन) अधिनियम, १९६३ आणि त्यातील काळानुरूप झालेले बदल यावर आधारित विधी आणि व्यवस्थापनाच्या साहित्यात बाजार समित्यांच्या मर्यादांवरही प्रकाश टाकला गेला आहे.
- **आव्हानांचा वेध:** काही अभ्यासकांच्या मते, बाजार समित्यांमध्ये राजकारणाचा प्रभाव, काही मोजक्या व्यापाऱ्यांची मक्तेदारी (सिंडिकेट), अपुऱ्या पायाभूत सुविधा आणि डिजिटल साक्षरतेचा अभाव यामुळे अनेकदा लहान शेतकऱ्यांना पूर्ण लाभ मिळत नाही. मात्र, या त्रुटी असूनही पर्यायी यंत्रणेच्या अभावी बाजार समित्या विदर्भाच्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा कणा राहिल्या आहेत, असा सर्वसमावेशक निष्कर्ष या साहित्यातून निघतो.

उद्दिष्टे

1. **शेतमालाच्या भावपालनाचा आणि किंमत शोध प्रक्रियेचा अभ्यास करणे:**
    - बाजार समित्यांमधील खुला लिलाव (Open Auction) आणि ई-नाम (e-NAM) प्रणालीमुळे विदर्भातील प्रमुख पिकांना (कापूस, सोयाबीन, धान, तुरी, संत्रा) मिळणाऱ्या दरांचे स्वरूप अभ्यासणे.
2. **शेतकऱ्यांचे शोषण थांबवण्यातील भूमिकेचे मूल्यमापन करणे:**
    - वजनातील पारदर्शकता, नियमन केलेले कमिशन आणि मध्यस्थांच्या (दलालांच्या) साखळीवर आलेला आळा यांमुळे शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नावर झालेला सकारात्मक परिणाम तपासणे.
3. **आर्थिक सुरक्षितता आणि वेळेवर मिळणाऱ्या मोबदल्याचे विश्लेषण करणे:**
    - माल विक्रीच्या २४ तासांच्या आत पैसे मिळणे किंवा थेट बँक खात्यात (DBT) रक्कम जमा होणे या नियमांची अंमलबजावणी व त्याचा शेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्थैर्यावर होणारा परिणाम अभ्यासणे.
4. **पायाभूत सुविधा व तारण कर्जाच्या लाभाचा वेध घेणे:**
    - बाजार समित्यांद्वारे पुरवल्या जाणाऱ्या गोदाम (Warehouse) सुविधा, शीतगृहे (Cold Storage) आणि **'शेतमाल तारण कर्ज योजने'चा (Pledge Loan Scheme)** शेतकऱ्यांनी घेतलेला आर्थिक फायदा अभ्यासणे.
5. **डिजिटल तंत्रज्ञान व ई-नाम (e-NAM) च्या प्रभावाचे मूल्यमापन करणे:**
    - विदर्भातील बाजार समित्यांमध्ये डिजिटल प्रणालीच्या वापरामुळे शेतकऱ्यांना मिळालेली राष्ट्रीय पातळीवरील बाजारपेठ आणि पारदर्शकता यांचा अभ्यास करणे.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

6. **बाजार समित्यांसमोरील आव्हाने आणि समस्यांचा शोध घेणे:**
    - पायाभूत सुविधांची कमतरता, व्यापाऱ्यांची मक्तेदारी (Syndicate), वाहतूक समस्या व राजकीय प्रभाव यांसारख्या अडथळ्यांचा अभ्यास करणे.
7. **उपाययोजना व शिफारसी सूचवणे:**
    - विदर्भातील बाजार समित्या अधिक कार्यक्षम बनवून शेतकऱ्यांचा आर्थिक विकास अधिक वेगाने साधण्यासाठी धोरणात्मक शिफारसी मांडणे.

गृहितके

गृहीतक १: शेतमालाची योग्य किंमत आणि उत्पन्न वाढ

- **शून्य गृहीतक :** विदर्भातील कृषी उत्पन्न बाजार समित्यांमधील विक्री व्यवस्थेचा शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात आणि शेतमालाला योग्य दर मिळण्यात कोणताही सकारात्मक परिणाम झालेला नाही.
- **पर्यायी गृहीतक :** विदर्भातील कृषी उत्पन्न बाजार समित्यांमधील खुला लिलाव आणि पारदर्शक विक्री व्यवस्थेमुळे शेतकऱ्यांना शेतमालाचा रास्त दर मिळून त्यांच्या उत्पन्नात लक्षणीय वाढ झाली आहे.

गृहीतक २: मध्यस्थांचे (दलालांचे) नियंत्रण व शोषणमुक्ती

- **शून्य गृहीतक :** बाजार समित्यांच्या नियमांमुळे मध्यस्थांकडून/व्यापाऱ्यांकडून होणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या आर्थिक शोषणात कोणताही फरक पडलेला नाही.
- **पर्यायी गृहीतक :** बाजार समित्यांच्या कडक नियमांमुळे (उदा. इलेक्ट्रॉनिक वजनकाटे, निश्चित दलाली) मध्यस्थांची मनमानी रोखली जाऊन शेतकऱ्यांचे आर्थिक शोषण कमी झाले आहे.

गृहीतक ३: शोषणापासून संरक्षण आणि तारण कर्ज योजना (Pledge Loan)

- **शून्य गृहीतक :** बाजार समित्यांमधील गोदाम सुविधा आणि 'शेतमाल तारण कर्ज योजना' यांचा शेतकऱ्यांच्या सक्तीच्या स्वस्त विक्रीवर (Distress Sale) कोणताही परिणाम झालेला नाही.
- **पर्यायी गृहीतक :** गोदाम सुविधा आणि 'शेतमाल तारण कर्ज योजने'मुळे शेतकऱ्यांची सक्तीची स्वस्त विक्री टळली असून, भाव वाढेपर्यंत माल रोखून धरण्याची त्यांची आर्थिक क्षमता वाढली आहे.

गृहीतक ४: डिजिटल तंत्रज्ञान व ई-नाम चा प्रभाव

- **शून्य गृहीतक :** ई-नाम प्रणालीच्या वापरामुळे विदर्भातील शेतकऱ्यांच्या आर्थिक व्यवहारात आणि पारदर्शकतेत कोणतीही वाढ झालेली नाही.
- **पर्यायी गृहीतक :** ई-नाम प्रणालीमुळे शेतमालाच्या खरेदी-विक्रीत पारदर्शकता वाढली असून थेट बँक खात्यात (DBT) पैसे जमा झाल्याने शेतकऱ्यांची आर्थिक सुरक्षितता वाढली आहे.

गृहीतक ५: पायाभूत सुविधा व एकूण सामाजिक-आर्थिक स्तर

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

- **शून्य गृहीतक :** बाजार समित्यांनी पुरवलेल्या पायाभूत सुविधांचा विदर्भातील शेतकऱ्यांच्या सामाजिक व आर्थिक जीवनमानावर कोणताही अनुकूल प्रभाव पडलेला नाही.
- **पर्यायी गृहीतक :** बाजार समित्यांच्या सुविधांमुळे (उदा. शेतकरी निवास, बाजारभावाची ताजी माहिती, साठवणूक सुविधा) विदर्भातील शेतकऱ्यांच्या सामाजिक व आर्थिक जीवनमानात अनुकूल सुधारणा झाली आहे.

संशोधन पद्धती

१. संशोधनाचा प्रकार

- **वर्णनात्मक संशोधन :**बाजार समित्यांच्या सद्यस्थितीचे, सोयी-सुविधांचे आणि कामकाजाचे वर्णन करण्यासाठी.
- **विश्लेषणात्मक व मूल्यमापनात्मक संशोधन :** संकलित आकडेवारीच्या आधारे बाजार समित्यांच्या योगदानाचे आणि शेतकऱ्यांच्या आर्थिक विकासातील बदलांचे विश्लेषण करण्यासाठी.

२. अभ्यासाचे क्षेत्र

- **भौगोलिक क्षेत्र:** महाराष्ट्र राज्यातील **विदर्भ** हा संपूर्ण प्रदेश.
- **विभाजन:** अभ्यासाच्या अचूकतेसाठी विदर्भातील दोन्ही महसुली विभागांचा समावेश केला जाईल:
    1. **पश्चिम विदर्भ (अमरावती विभाग):** अमरावती, अकोला, यवतमाळ, बुलढाणा, वाशीम (कापूस व सोयाबीन पट्ट्यासाठी).
    2. **पूर्व विदर्भ (नागपूर विभाग):** नागपूर, वर्धा, भंडारा, गोंदिया, चंद्रपूर, गडचिरोली (धान, कापूस व फलोत्पादन पट्ट्यासाठी).

३. नमुना निवड पद्धती

विदर्भातील सर्व शेतकऱ्यांचा आणि सर्व बाजार समित्यांचा अभ्यास करणे कठीण असल्याने **'बहु-स्तरीय नमुना निवड पद्धती'** वापरली जाईल:

- **टप्पा १ (बाजार समित्यांची निवड):** विदर्भातील प्रमुख अ-वर्ग (Grade A) आणि मध्यम स्वरूपाच्या **१० ते १२ प्रमुख बाजार समित्यांची** निवड करणे (उदा. अमरावती, अकोला, यवतमाळ, नागपूर, गोंदिया इत्यादी).
- **टप्पा २ (शेतकऱ्यांची निवड):** प्रत्येक निवडलेल्या बाजार समितीच्या क्षेत्रातील **२० ते २५ शेतकरी** (लहान, मध्यम आणि मोठे शेतकरी).
- **एकूण नमुना आकार** सुमारे **२५० ते ३०० शेतकरी** आणि **३० ते ५० व्यापारी/बाजार समिती अधिकारी.**

४. माहिती संकलनाचे स्रोत)

माहितीचे संकलन दोन मुख्य स्रोतांद्वारे केले जाईल:

अ) प्राथमिक माहिती :

- **प्रश्नावली:** शेतकऱ्यांसाठी आणि व्यापाऱ्यांसाठी स्वतंत्रपणे तयार केलेली बंदिस्त व खुली प्रश्नावली.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

- **मुलाखत पद्धती:** बाजार समितीचे सभापती, सचिव, व्यापारी आणि शेतकऱ्यांशी प्रत्यक्ष संवाद.
- **प्रत्यक्ष निरीक्षण:** बाजार समितीच्या आवारातील लिलाव प्रक्रिया, इलेक्ट्रॉनिक वजनकाटे, गोदामे आणि e-NAM कामकाज पाहणे.

ब) दुय्यम माहिती :

- महाराष्ट्र राज्य कृषी पणन मंडळ चे वार्षिक अहवाल.
- निवडलेल्या कृषी उत्पन्न बाजार समित्यांचे वार्षिक लेखापरीक्षण व कामकाज अहवाल.
- महाराष्ट्र शासनाचे 'आर्थिक पाहणी अहवाल'.
- विविध शोधनिबंध (Research Papers), ग्रंथ, वर्तमानपत्रे आणि कृषी विद्यापीठांची प्रकाशने.

५. सांख्यिकीय साधने आणि माहितीचे विश्लेषण

संकलित केलेल्या माहितीचे वर्गीकरण करून संगणकीय आज्ञावलीच्या (उदा. मदतीने विश्लेषण केले जाईल:

- **सामान्य सांख्यिकीय साधने:** टक्केवारी, सरासरी ,आलेखांची मांडणी.
- **गृहीतकांच्या चाचणीसाठी :**
    - **काय-वर्ग चाचणी :** दोन घटकांमधील सहसंबंध तपासण्यासाठी.
    - **टी-चाचणी :** बाजार समितीत माल विकण्यापूर्वी आणि नंतर शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नातील फरक मोजण्यासाठी.

६. संशोधनाची व्याप्ती आणि मर्यादा

- **व्याप्ती:** हे संशोधन केवळ विदर्भातील कृषी उत्पन्न बाजार समित्यांच्या कार्यक्षेत्रापुरते आणि तेथील मुख्य पिकांच्या (कापूस, सोयाबीन, धान, तूर) खरेदी-विक्रीपुरते मर्यादित राहील.
- **मर्यादा:** निसर्गाची अनिश्चितता, शेतमालाच्या भावातील चढ-उतार आणि सर्व शेतकऱ्यांकडे अचूक नोंदी नसणे या बाबी संशोधनाच्या विश्लेषणावर काही प्रमाणात मर्यादा आणू शकतात.

माहिती व विश्लेषण

एकंदरीत माहिती आणि आकडेवारीच्या विश्लेषणावरून हे स्पष्ट होते की, विदर्भातील कृषी उत्पन्न बाजार समित्यांनी (APMC) शेतमालाच्या विपणन व्यवस्थेत पारदर्शकता आणि सुरक्षितता आणून शेतकऱ्यांच्या आर्थिक विकासात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. खुल्या लिलाव पद्धतीमुळे शेतमालाला मिळालेली स्पर्धात्मक किंमत, इलेक्ट्रॉनिक वजनकाट्यांमुळे टळलेली फसवणूक आणि २४ तासांच्या आत किंवा थेट बँक खात्यात (DBT) जमा होणारी रक्कम यांमुळे शेतकऱ्यांचे आर्थिक शोषण मोठ्या प्रमाणावर थांबले आहे. याशिवाय, 'शेतमाल तारण कर्ज योजने'मुळे शेतकऱ्यांची सक्तीची स्वस्त विक्री (Distress Sale) टळली असून, ई-नाम (e-NAM) सारख्या डिजिटल प्रणालीद्वारे त्यांना व्यापक राष्ट्रीय बाजारपेठ उपलब्ध झाली आहे. जरी व्यापाऱ्यांची मक्तेदारी आणि अपुऱ्या पायाभूत सुविधा यांसारखी काही आव्हाने अद्याप विद्यमान असली, तरीही योग्य सुधारणा आणि सक्षमीकरणासह या बाजार समित्या विदर्भाच्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला स्थैर्य देणारा मजबूत कणा ठरत आहेत.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

१. शेतमालाची लिलाव पद्धत आणि किंमत शोध (Price Discovery)

विदर्भातील मुख्य पिकांच्या (कापूस, सोयाबीन, धान, तुरी आणि नागपूरी संत्री) विक्रीसाठी बाजार समित्यांमध्ये खुली लिलाव पद्धत (Open Auction) आणि ई-नाम (e-NAM) प्रणाली वापरली जाते.

माहितीचे विश्लेषण:

- **स्पर्धात्मक दर:** खुल्या लिलावामुळे एकाच वेळी अनेक व्यापारी (Traders) बोली लावतात. त्यामुळे शेतकऱ्याला बाजारातील मागणी आणि पुरवठ्यानुसार **सर्वोत्तम भाव (Best Price)** मिळतो.
- **किमान आधारभूत किंमत (MSP) संरक्षण:** शासकीय खरेदी केंद्रे (उदा. CCI - Cotton Corporation of India, नाफेड - NAFED) बाजार समितीच्या आवारात कार्यरत असतात. त्यामुळे खाजगी व्यापाऱ्यांना हमीभावापेक्षा कमी दराने खरेदी करणे कठीण जाते.

निष्कर्ष

1. **आर्थिक शोषणापासून संरक्षण:** विदर्भातील कृषी उत्पन्न बाजार समित्यांनी (APMC) पारदर्शक लिलाव पद्धती आणि कडक नियमावली लागू करून शेतकऱ्यांना खाजगी व्यापाऱ्यांच्या आणि दलालांच्या शोषणापासून मोठे संरक्षण दिले आहे. इलेक्ट्रॉनिक वजनकाट्यांच्या वापरामुळे वजनातील फसवणूक थांबली आहे.

2. **रास्त व स्पर्धात्मक भावप्रणाली:** बाजार समित्यांमधील खुला लिलाव, ई-नाम (e-NAM) प्रणाली आणि आवारातच उभारली जाणारी शासकीय खरेदी केंद्रे (उदा. CCI, नाफेड) यांमुळे कापूस, सोयाबीन, धान, तूर यांसारख्या मुख्य पिकांना हमीभाव व स्पर्धात्मक दर मिळण्यास मदत झाली आहे.

3. **आर्थिक स्थैर्य व सक्तीच्या विक्रीला आळा:** गोदाम (Warehouse) सुविधा आणि **'शेतमाल तारण कर्ज योजने'मुळे (Pledge Loan Scheme)** शेतकऱ्यांची 'सक्तीची स्वस्त विक्री' (Distress Sale) टळली आहे. भाव वाढेपर्यंत माल रोखून धरण्याची आणि त्या बदल्यात अल्पमुदतीचे कर्ज मिळवण्याची आर्थिक ताकद शेतकऱ्यांना मिळाली आहे.

4. **पेमेंट सुरक्षितता व पारदर्शकता:** ठराविक मुदतीत किंवा २४ तासांच्या आत थेट बँक खात्यात (DBT) जमा होणाऱ्या रकमेमुळे शेतकऱ्यांचे पैसे अडकून राहण्याचे प्रमाण नगण्य झाले आहे. यामुळे ग्रामीण भागातील रोख सुलभता (Liquidity) आणि आर्थिक पत सुधारली आहे.

5. **डिजिटल क्रांती व बाजारपेठेचा विस्तार:** e-NAM सारख्या तंत्रज्ञानाच्या जोडणीमुळे विदर्भातील शेतकरी केवळ स्थानिक बाजारावर अवलंबून न राहता राष्ट्रीय पातळीवरील व्यापाऱ्यांशी जोडला गेला आहे, ज्यामुळे व्यापारात अधिक पारदर्शकता आली आहे.

थोडक्यात आणि निष्कर्षाच्या रूपात सांगायचे तर, विदर्भातील कृषी उत्पन्न बाजार समित्या (APMC) या केवळ शेतमालाच्या खरेदी-विक्रीची केंद्रे नसून, त्या संकटात सापडलेल्या विदर्भाच्या बळीराजासाठी **आर्थिक सुरक्षेचा आणि विकासाचा मुख्य कणा** आहेत. खुला लिलाव, ई-नाम (e-NAM) प्रणाली आणि शासकीय खरेदी केंद्रांमुळे पिकांना मिळणारा रास्त भाव, इलेक्ट्रॉनिक वजनकाट्यांमुळे टळणारी फसवणूक आणि वेळेवर मिळणाऱ्या थेट बँक हस्तांतरणाद्वारे (DBT) मिळणाऱ्या रकमेमुळे शेतकऱ्यांचे आर्थिक शोषण रोखण्यात मोठे यश आले आहे. याशिवाय, गोदाम सुविधा आणि तारण कर्ज योजनेमुळे शेतकऱ्यांची सक्तीची स्वस्त विक्री (Distress Sale) टळली आहे. जरी व्यापाऱ्यांची मक्तेदारी आणि अपुऱ्या पायाभूत सुविधा यांसारखी काही आव्हाने आजही असली, तरीही आधुनिक तंत्रज्ञान आणि योग्य धोरणात्मक सुधारणांच्या

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

साहाय्याने विदर्भाच्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला स्थैर्य आणि गती देण्याचे अत्यंत महत्त्वाचे कार्य या बाजार समित्या निरंतर पार पाडत आहेत.

शिफारशी

१. पायाभूत सुविधांचे आधुनिकीकरण

- **शीतगृहांची उभारणी:** फलोत्पादन करणाऱ्या (विशेषतः नागपुरी संत्रा, भाजीपाला) शेतकऱ्यांसाठी प्रमुख बाजार समित्यांमध्ये आधुनिक शीतगृहांची निर्मिती करावी.
- **प्रक्रिया उद्योगांना प्रोत्साहन:** बाजार समित्यांच्या आवारातच किंवा नजीक कापूस जिनिंग, सोयाबीन तेल प्रक्रिया आणि राईस मिल्स उभारण्यासाठी प्रोत्साहन दिले पाहिजे.
- **वाळवणी व वर्गवारी :** ओला शेतमाल (उदा. सोयाबीन, धान) वाळवण्यासाठी आणि त्याच्या ग्रेडिंगसाठी आधुनिक यंत्रसामग्री उपलब्ध करून द्यावी.

२. व्यापारी मक्तेदारीवर कडक नियंत्रण

- बाजार समित्यांमध्ये काही मोजके व्यापारी एकत्र येऊन शेतमालाचे भाव पाडतात. हे रोखण्यासाठी प्रशासनाने **स्पर्धात्मक बोली पद्धतीवर कडक देखरेख** ठेवावी.
- बाहेरून येणाऱ्या नवीन व्यापाऱ्यांना खरेदीसाठी परवाने सुलभ रीतीने उपलब्ध करून द्यावेत, जेणेकरून बाजारात खरी स्पर्धा निर्माण होईल.

३. ई-नाम व डिजिटल तंत्रज्ञानाचा पूर्ण विस्तार

- **डिजिटल साक्षरता मोहिमा:** लहान व अल्पभूधारक शेतकऱ्यांना ई-नाम ॲप वापरण्याचे, ऑनलाइन बोली पाहण्याचे आणि शेतमालाची गुणवत्ता तपासणी पद्धत समजून घेण्याचे प्रशिक्षण दिले जावे.
- **इंटरनेट कनेक्टिव्हिटी सुधारणे:** ग्रामीण भागातील बाजार समित्यांमध्ये हाय-स्पीड इंटरनेट आणि डिजिटल डिस्प्ले बोर्डची सुविधा उपलब्ध करून द्यावी.

४. शेतमाल तारण कर्ज योजनेचा व्यापक प्रसार

- 'तारण कर्ज योजने'ची माहिती अजूनही अनेक लहान शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचलेली नाही. यासाठी बाजार समित्यांनी जनजागृती करावी.
- तारण कर्जाची मंजुरी प्रक्रिया अधिक सोपी, पारदर्शक आणि कागदपत्रमुक्त (Paperless) करावी, जेणेकरून शेतकऱ्यांना ऐन वेळी सावकाराकडे जावे लागणार नाही.

५. वाहतूक आणि लॉजिस्टिक्स सुविधा

- **शेतकरी-ते-बाजार वाहतूक अनुदान:** दुर्गम व ग्रामीण भागातून (उदा. गडचिरोली, मेळघाट) बाजार समितीपर्यंत शेतमाल आणण्यासाठी वाहतूक अनुदान किंवा विशेष 'कृषी वाहनां'ची सोय करावी.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

- **रेल्वे/रस्ता जोडणी:** शेतमाल परराज्यात पाठवण्यासाठी बाजार समित्यांना थेट मालगाड्यांच्या (उदा. किसान रेल) लोडिंग पॉईंट्सशी जोडण्यात यावे.

६. पारदर्शक व्यवस्थापन व बिगर-राजकीय कारभार

- बाजार समित्यांच्या संचालक मंडळामध्ये **शेतकऱ्यांचे थेट आणि प्रभावी प्रतिनिधित्व** असावे.
- बाजार समित्यांमधील राजकीय हस्तक्षेप कमी करून प्रशासकीय आणि आर्थिक कामकाजात अधिक पारदर्शकता व नियमित ऑडीट (Audit) अनिवार्य करावे.

७. मूल्यवर्धित सेवा आणि शेतकरी कल्याण योजना

- दूरवरून येणाऱ्या शेतकऱ्यांसाठी **'शेतकरी निवास' व 'स्वस्त शिव भोजन/उपाहारगृहांची'** सोय प्रत्येक बाजार समितीत असावी.
- बाजार समितीच्या उत्पन्नातील ठराविक हिस्सा थेट **शेतकरी कल्याण निधी** किंवा अपघात विमा योजनेसाठी राखीव ठेवावा.

संदर्भ सूची

1. **कागथळे, विठ्ठल.** (२०१८). *महाराष्ट्रातील कृषी विपणन आणि बाजार समित्यांचा अभ्यास*. सुविद्या प्रकाशन, नागपूर.

2. **देशमुख, प्रा. शरद.** (२०२०). *विदर्भाचा कृषी विकास आणि अर्थशास्त्र*. पिंपळापुरे अँड कंपनी पब्लिशर्स, नागपूर.

3. **पाटील, डॉ. जगन्नाथ.** (२०१५). *कृषी उत्पन्न बाजार समित्या: स्वरूप आणि कार्ये*. फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.

4. **महाराष्ट्र शासन.** (१९६३). *महाराष्ट्र कृषी उत्पन्न पणन (विकास व विनियमन) अधिनियम, १९६३ (Maharashtra Agricultural Produce Marketing Act, 1963)*. विधी व न्याय विभाग, मुंबई.

5. **कृषी व शेतकरी कल्याण मंत्रालय.** (२०१६). *ई-राष्ट्रीय कृषी बाजार (e-NAM) मार्गदर्शक तत्त्वे*. भारत सरकार, नवी दिल्ली.

6. **महाराष्ट्र राज्य कृषी पणन मंडळ (MSAMB).** (२०२२). *वार्षिक प्रगती अहवाल आणि कृषी पणन मार्गदर्शिका*. पुणे, महाराष्ट्र शासन.

7. **महाराष्ट्र शासन.** (२०२३-२४). *महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी (Economic Survey of Maharashtra)*. अर्थ व सांख्यिकी संचनालय, मुंबई.

8. **महाराष्ट्र राज्य कृषी पणन मंडळ (MSAMB):** https://www.msamb.com

9. **राष्ट्रीय कृषी बाजार (e-NAM Portal):** https://www.enam.gov.in

10. **कृषी जनगणना भारत सरकार:** https://agricoop.gov.in